

स्वातंत्र्योत्तर साठपूर्व वैदर्भीय कादंबरीतील रंजनवाद

डॉ. पवन मांडवकर

प्राचार्य, इंदिरा महाविद्यालय, कळंब, जि. यवतमाळ ४४५४०१

अध्यक्ष, संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ मराठी प्राध्यापक परिषद

E mail: pavanmandavkar@hotmail.com भ्रमणध्वनी ९४२२८६७६५८

सारांश

वैदर्भीय कादंबरीकारांकडे मराठी साहित्यात तसे दुर्लक्षच झालेले आहे. स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडात देशाला स्वातंत्र्य मिळवून देण्याच्या निमित्ताने तयार होणाऱ्या कादंबऱ्यांची जागा सुखासीनतेकडे झेपावणाऱ्या रंजनवादी कादंबऱ्यांनी घेतली. फडके, खांडेकर, माडखोलकरांनी रंजनवादाला प्रभावीपणे चित्रित केले आणि विदर्भातील अन्य साहित्यिकांनीही तो मार्ग स्वीकारला. कादंबरी विश्वावर फडके तंत्राची छाप दिसते. कथानकापासून मांडणी, विकास सर्वच बाबतीत बऱ्याच प्रमाणात अनुकरण असून 'प्रेम' हा विषय मोठ्या प्रमाणावर हाताळला गेला. नायक—नायिकेची भेट—ओळख—प्रेम—भेटीगाठी—वाद—ताटातूट—विरह—पुनर्मिलन हा मार्ग रुळलेला दिसतो. आदि—मध्य—अंत याच पद्धतीने शेवट गोड करणे, हेच तंत्र दिसते. काही लेखकांनी अपवादात्मक मोजक्या कादंबऱ्यांचा शेवट दुःखाचा केला आहे. विस्तारभयास्तव येथे सुमती धनवटे, मा. ना. भोळे, लीला देशमुख, श्रीकांत राय, उद्धव शेळके, दुर्गा जोशी आणि माडखोलकर इत्यादींच्या रंजनवादी कादंबऱ्यांवर प्रकाश टाकण्यात आला आहे. समाजाला विरंगुळा हवा होता आणि हीच नस पकडून रंजनवादी कादंबऱ्यांची निर्मिती होत गेली.

बीजशब्द

कादंबरी, रंजनवाद, वाचकप्रिय, स्वातंत्र्योत्तर, साठपूर्व

प्रस्तावना

वैदर्भीय कादंबरीकारांकडे मराठी साहित्यात तसे काही प्रमाणात दुर्लक्षच झालेले आहे. त्यातही स्वातंत्र्यपूर्व आणि स्वातंत्र्योत्तर साठपूर्व कालखंडात बा.सं. गडकरी, ग.त्र्यं. माडखोलकर, पु.भा. भावे, डॉ. य.खु. देशपांडे, न.र. फाटक, शं. बा. शास्त्री, वाळके, बकुलराय, अनंत गोपाल शेवडे, कोलारकर, दिनकर देशपांडे, या.मु. फाटक, वनमाली, मुक्तिबोध, वसंत वरखेडकर, शरच्चंद्र टोंगो, पां.श्रा. गोरे, केशव केळकर, गो.नी. दांडेकर, सीता ब्रम्ह, उद्धव शेळके, आगाशे, तल्हार, बोरसे, गीता साने, लीला दीक्षित, लीला देशमुख, रामदास सेलूकर अशी अनेक मातब्बर साहित्यिक मंडळी असूनही तत्कालीन कादंबऱ्यांचा संशोधनपर अभ्यासही फारसा झाला नाही. या कादंबऱ्यांचे विषय आणि प्रवाह विभिन्न आणि विपुल होते. शोधनिबंधाच्या आवाक्याचा विचार करता येथे केवळ रंजनवादी कादंबऱ्यांचे अध्ययन केले आहे आणि त्यातही निवडक कादंबऱ्यांवरच प्रकाश टाकण्यात आला आहे.

मराठी कादंबरीतील रंजनवाद

हरिभाऊंच्या कालखंडातच ना.सी. फडक्यांनी आणि खांडेकरांनी कादंबरी लेखन सुरू करून समाजाभिमुख प्रश्ननिष्ठ कादंबरीकार वा.म. जोशी, केतकर, वरेरकर यांच्यापेक्षा वेगळा प्रकार हाताळून अल्पावधीतच हरिभाऊंसह या सर्वांपेक्षा अधिक लोकप्रियता मिळवली. समकालीन वाचकांच्या आवडीनिवडी आणि सुखासीन कादंबरीकडे तरुणांचा ओढा लक्षात घेऊन फडके, खांडेकर, माडखोलकर अशा कादंबरीकारांनी लेखन केले. जीवनातील दुःखाला कंटाळून कल्पनाविश्वात रमणाऱ्या सुशिक्षित तरुण वाचकांची नस या साहित्यिकांनी अचूक पकडली. नायक—नायिकांच्या भेटीगाठी, ओळख, सहवास, मैत्री, यातून निर्माण होणारे प्रेम, कधी भांडणे, विरह, पुनर्भेटी अशी वर्णने वाचकांना मोहविणारी होती. कधी रहस्य, संकट, साहस, योगायोग, सुटका यांचीही त्यात पेरणी असायची. स्वातंत्र्यपूर्व आणि स्वातंत्र्योत्तर काळातही क्रांतिकारकांचे आदर्श डोळ्यापुढे असल्याने अनेक रंजनवादी कादंबऱ्यांमध्ये हे विषय किंवा पात्र निर्माण करण्यात आले. तारुण्य, प्रेम, शृंगार, प्रणय अशा विषयांना रंजकतेने वर्णिल्याने या कादंबऱ्या नव्या पिढीला आकर्षित करित होत्या. स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात एक लढाई संपून समाधानाचे आयुष्य काढण्याची स्वप्ने पाहणाऱ्या समाजाला विरंगुळा हवा होताच आणि तो या रंजनवादी कादंबऱ्यांनी मिळवून दिला.

विषय विवेचन

स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील पहिल्या तपात विदर्भातीलच नव्हे तर एकंदर मराठी कादंबऱ्यांवर फडके तंत्राची छाप दिसते. अगदी कथानकापासून मांडणी, विकास सर्वच बाबतीत बऱ्याच प्रमाणात अनुकरण दिसते. 'प्रेम' हा विषय मोठ्या प्रमाणावर हाताळला गेला आहे. नायक—नायिका भेट—ओळख—प्रेम—भेटीगाठी—वाद—ताटातूट—विरह—पुनर्मिलन या रुळलेल्या नियमित मार्गावरून कथानके वाटचाल करताना दिसतात. आदि—मध्य—अंत याच पद्धतीने शेवट गोड करणे, हेच तंत्र तेथे दिसते. काही लेखकांनी अपवादात्मक मोजक्या कादंबऱ्यांचा शेवट दुःखाचा केला आहे. मात्र ते दुःख वरवरचे वाटते आणि त्याचा सखोल परिणाम वाचकांवर होत नाही. स्वप्रतिभेचे दर्शन घडविण्याची किमया या काळात लेखकांना साकार करता आली नाही की त्यांनी त्याची चाचपणीच केली नाही, असा प्रश्न पडतो.

तारुण्यसुलभ प्रेमाला वाहिलेली या काळातील मा.ना. भोळे यांची एक रंजनवादी सुखान्तिका 'दुनिया'. ह्या कादंबरीचा नायक हा त्याच्या वडिलांचा एकुलता एक मुलगा. सर्व खेळांत निष्णात. नायक—नायिकेच्या प्रथम भेटीत एकमेकांकडे आकर्षित होणे, प्रत्येक खेळात ते दोघे एकमेकांचे सहयोगी खेळाडू म्हणून निवडले जाणे, नायकाचा आकर्षक खेळ आणि त्यापेक्षाही त्याचा भरीव बांधा नायिकेला आवडणे, त्यांच्यामध्ये निर्माण होणारी एकमेकांविषयी आसक्ती, मध्येच नायिकेला स्वतःच्या ध्येयाची आठवण होणे, मग 'प्रेम की ध्येय' हा संघर्ष, त्यातून विकल्प, नायकाचे परागंदा होणे, त्यानंतरच्या काळात दोघांनाही एकमेकांवर असलेल्या प्रेमाची महती पटणे आणि पुन्हा त्यांचे मिलन होणे अशा रुळलेल्या मार्गावरून ही कादंबरी प्रवास करते. या कादंबरीत नायक—नायिकेच्या प्रेमप्रकरणात घरच्यांची किंवा समाजाची आडकाठी नसते. घरातील व सभोवतालची परिचित मंडळी त्या दोघांचे भले व्हावे, याचसाठी प्रयत्नशील दिसतात. एकमेकांच्या मनातील शंका—कुशंका हाच काय तो प्रेमातील अडसर. वास्तव जीवनाशी या कादंबरीची तुलना तशी कठीणच जाते.

सामान्यांच्या जीवनापासून दूर गेलेली रंजनवादी कादंबरी 'वादळज्योत'. 'समाजात अन्यायाच्या जात्याखाली ज्या स्त्रिया भरडल्या जात आहेत, त्यांच्याकडे सहानुभूतीच्या नजरेने पाहिलं जावं, असा उद्देश बाळगून ही कादंबरी लिहिली आहे.'^१ असे लेखिका सुमती धनवटे स्वतः म्हणत असल्या तरी याच कादंबरीत 'बकुळेच्या जीवनावर कादंबरी लिहिता आली तर?तर खात्रीनं ती एक स्वप्नरम्य कादंबरी होईल.'^२ असेही लेखिकेने कथानकात म्हटले आहे. लेखिकेच्या मनातील भावप्रतिमा या कादंबरीत ठिकठिकाणी जाणवतात. पतीच्या प्रेमासाठी आसुसलेली आणि संसारसुखासाठी धडपडणारी बकुळा, कठोर हृदयाचा तिचा पती बापूसाहेब, तसेच प्रेमळ व्यक्तिरेखा अनंत दीक्षित अशा त्रिकोणातून ही कादंबरी फडके तंत्राचाच वापर करते. सुरुवातीची प्रकरणे आकर्षित करणारी, वाचकांना गुंतवणारी, पुढे बहरत गेलेली प्रेमकथा, निरगाठ—सुरगाठ—उकल या पद्धतीने कथानकाला फुलवत ठेवणे हे तंत्र आणि मोहक शैलीमुळे ही कादंबरी वैदग्ध्य रंजनवादी कादंबऱ्यांमध्ये उठून दिसते.

या कादंबरीपूर्वी लेखिकेने लिहिलेल्या 'जय—पराजय' या कादंबरीतही नायक—नायिकेचे एकमेकांजवळ येणे, विभक्त होणे आणि पुनर्मिलन हाच मार्ग अनुसरला आहे. नायिका मर्यादाशील तर नायक बेछूट, स्वैराचारी, त्यातून निर्माण होणारे भावनिक, वैचारिक संघर्ष आणि शेवटी नायकाचे मतपरिवर्तन ही कथानकाची मांडणी आकर्षक आहे.

'मी एकटीच जाणार' ही लीला देशमुखांची वैद्यकीय पेशाची पार्श्वभूमी लाभलेली ही एक प्रेमकथा. 'स्त्रीने वाटेल तसे कष्ट उपसावे अन् थोडं स्वास्थ्य मिळतात पुरुषाची फुलपाखरी वृत्ती बाहेर भटकू लागावी, हे खरोखर आजच्या सुशिक्षित स्त्रीच्या संसाराचं स्वरूप आहे. बरोबरीची बुद्धिवान, ध्येयवादी स्त्री आजच्या पुरुषाची ही फुलपाखरी वृत्ती अजमावून घ्यायला असमर्थ ठरली आहे'^३, हे सांगण्याच्या उद्देशाने या कादंबरीची रचना केली गेली आहे. लीला देशमुखांच्या कादंबऱ्यांवर फडक्यांच्या शैलीची छाप असून कलावादाकडे व रंजनवादाकडे त्यांचा झुकता कल आहे. स्वप्नमय आभासात्मक विश्वात त्यांच्या नायक—नायिका वावरत असतात.

'वीस दिवस' ही श्रीकांत राय म्हणजेच श्रीकांत नारायण आगाशे यांची प्रेमविषय साकारणारी कादंबरी. माहेरी गेलेल्या पत्नीच्या विरहाने तंद्री लागलेला नायक अपघाता सापडून वेडा होतो. पत्नीला बातमी नीट न कळल्याने तिच्या हृदयाची तगमग होते. केवळ वीस दिवसांचा हा नियतीचा खेळ दाखवताना लेखकाने कादंबरीचा प्रवाह खेळकर ठेवला आहे. पत्नीप्रेमाची कथा असली तरी वेड्यांचे अनुभव अतिशय दर्जेदारपणे वर्णिले आहेत.

वाचकप्रिय आडाखे जवळ करित एखादा लेखक आपल्या दमदार कथानकाचे कसे हाल करून घेतो त्याचे उदाहरण म्हणजे उद्धव शेळक्यांची कादंबरी 'नांदतं घर'. घरात दारिद्र्य असूनही यशवंताचे अभ्यासाकडे होणारे दुर्लक्ष, त्याचा सिनेमाचा नाद, शालूचे प्रेमप्रकरण आणि त्यातून उद्भवणारे संकट, वडील मुलाचे वेगळे होणे हे मध्यमवर्गीयांच्या जीवनातील सुखदुःखाचे चित्रण वास्तविकतेला जवळ करून प्रभावीपणे मांडता आले असते; परंतु आरंभ—विकास—उत्कर्षबिंदू—उकल हे सूत्र वापरून मुद्दाम ओढून ताणून निर्माण केलेला आनंददायी शेवटाकरिताचा खटाटोप पाहता उद्धव शेळक्यांची ही कादंबरी केवळ रंजनवादातच अडकून पडली, हे लक्षात येते.

दुर्गा जोशी यांच्या 'दिव्य ज्योती'मध्ये सविता, सरिता या प्रमुख व्यक्तिरेखा असून इंग्रजांच्या क्रूर अत्याचाराच्या पार्श्वभूमीवर अत्याचारग्रस्तांच्या बाबतीत असलेली दयाबुद्धी उठून दिसते. मात्र १९४२ ते १९४५ या धगधगत्या कालखंडातील विदारक घटनांचा उल्लेख करण्यापलीकडे या कादंबरीत केवळ स्वप्नरंजन आहे. बंगालमधील दुष्काळाचे वर्णन आहे; मात्र ते प्रभावी वाटत नाही. मोठ्या राजकीय घटनांनी युक्त परंतु परिणामशून्य अशी ही कादंबरी आहे.

'रविवार ते रविवार' ही शरच्चंद्र टोंगोंची कादंबरी बाळबोध कथानकसंपन्न वाटते. 'अखेरची इच्छा'मधील कथानक सरळ आहे. लेखिका—मैत्रिणीला दिलेला नकार कलाकुशलतेने टोंगोंनी वर्णिला आहे.

गो.नी. दांडेकरांच्या कोकणाची पार्श्वभूमी असलेल्या 'शितू' या कादंबरीत विसूवरील शितूचे अमर प्रेम वर्णिले आहे. त्यांच्या 'माचीवरला बुधा' या कादंबरीत लेखकाने निसर्गवर्णनाबरोबरच प्रचंड कल्पनाविश्व निर्माण केले आहे. त्यांच्या कादंबऱ्या प्रादेशिक व सामाजिक स्तरात मोडत असल्या तरी त्या रसिकांच्या रंजनात कुठलीही कमतरता भासू देत नाहीत.

ग.त्र्यं. माडखोलकरांच्या 'स्वप्नांतरिता', 'अनघा', 'अरुंधती', 'रुक्मिणी' या चारही कादंबऱ्या नायिकाप्रधान असून त्याच त्या गोष्टींचा पुनःप्रत्यय येतो. समकालीन राजकारणाचे व्यापक चित्रण, क्रांतिकारकांविषयी आत्मीयता आणि उग्र शारीरिक प्रेम हे त्यांच्या कादंबऱ्यांचे विशेष. कादंबरीच्या कथानकाशी किंवा एकंदर प्रकृतीशी राजकारणाचा मेळ बसतो की नाही याचा विचार न करता त्यांनी हे लिखाण केले आहे. 'रुक्मिणी'मध्ये उत्तरार्धात जे राजकारण आले आहे, ते कथानकाशी ठिगळवजा जुळले आहे की काय असे वाटते. 'आरंभीचे भाग चटका लावणारे व कथानकाला ओघ देणारे असले तरी नंतरचा बराचसा भाग आगंतुक वाटतो किंवा कदाचित 'राजकीय कादंबरीकार' हे आपले लौकिकप्राप्त व्यक्तिमत्त्व लेखकाला विसरावेसे वाटत नसल्यामुळेही असे झाले असावे.'^४ अशीच काहीशी बाब 'अनघा'ची. या कादंबरीत प्रेमकथा आहे. तिला राजकारणाची पार्श्वभूमी आहे. डॉ. अनघा यांचा कम्युनिस्टांकडे ओढा असून त्या डॉ. अभय यांच्याशी सतत चर्चा करित असतात असे लेखक सांगतात. म. गांधींच्या हत्येनंतर त्याचे घर उद्ध्वस्त केले जाते. असे काही राजकीय प्रसंग विस्ताराने वर्णिले आहेत. 'स्वप्नांतरिता' कादंबरीत राजीव देशपांडे हा क्रांतिकारक नायक आणि नयिका रंजन यांच्या प्रेमाची कहाणी आहे. मात्र या कथानकाला भारताच्या स्वातंत्र्यपूर्व आणि स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील काही राजकीय घडामोडींची पार्श्वभूमी आहे. 'अरुंधती'मध्ये चित्रित केलेल्या नायिकेला पुरुषांचे भय वाटत नाही, उलट आकर्षण वाटते. अनंग देशमुख या कम्युनिस्ट कार्यकर्त्याला नायक दाखवून त्याच्या सहवासात नायिकेच्या स्त्रीविषयक भावना जागृत होतात, अशी प्रेमकहाणी माडखोलकरांनी चित्रित केली आहे.

या चारही कादंबऱ्यांमध्ये भरपूर राजकारण आले असून विरंगुळा किंवा मनाला तजेला आणण्यासाठी तर प्रेमाची पेरणी केली नाही ना, असा प्रश्न पडतो. काही वेळा हे प्रेम भडक, कामुक, उत्तेजक, वाचकांच्या भावना चाळवणारे वाटते. 'अरुंधती'मध्ये एक प्रसंग आहे. — 'रात्र बरीच झाली आहे. आपण आत जाऊन निजू आता—' तिचे ते शब्द कानावर पडले मात्र — तो झटदिशी उठला. त्याने तिच्या केसाची झुलपे धरून तिचे तोंड वर उचलले. तिची लहान, पातळ जिवणी आपल्या किंचित रूंद, जाड जिवणीत घट्ट धरली आणि क्षणार्धात त्याचा धूम्रगंधित गरम श्वास तिच्या श्वास तिच्या सौम्य, स्वच्छ श्वासात मिसळला.' (अरुंधती, पृ. १२७) याच कादंबरीत दुसरा प्रसंग उदाहरणादाखल देता येईल. — 'रमणभाई लोडाला ओठंगून बिछान्यावर लेटलेले होते व त्यांच्या त्या मोठ्या थोरल्या पलंगावर त्यांना अगदी बिलगून अरुंधती बसलेली होती. तिचा हात आपल्या गालावर ठेवून ते तो कुरवाळीत होते. तिच्या अंगातल्या पांढऱ्या चोळीच्या बाहीपासून तो तळव्यापर्यंत तो उघडा गोंडस हात, आपल्या आखूड, गुबगुबीत बोटांनी हळूहळू दाबण्याचा त्यांचा क्रम, डोळे अर्धवट मिटून, सारखा चालू होता. मधून मधून तिच्या करांगुलीचे अग्र ते आपल्या जिवणीच्या बळावर हळूच दाबीत व मधूनच एखादे वेळी चोळीच्या पोकळ बाहीत आपली बोटे अलगद शिरकावून तिच्या दंडाच्या मांसल भागात ती अगदी हळुवारपणे रोवीत.' (अरुंधती, पृ. ८५) असे भावना चाळवणारे लेखन या रंजनवादी कादंबरीत माडखोलकरांनी केले आहे.

याच काळात लीला दीक्षितांची 'मधुबोल', गो.सं. गिरटकरांची 'पावना', द.चि. सोमणांची 'वाड्यांच्या वाड्यात', ह.चि. दातारांची 'मशाल', द.ग. प्रधानांची 'जीवनप्रवाह' अशा अनेक कादंबऱ्यांनी वाचकांचे रंजन करणे हेच ध्येय आखल्याचे जाणवते. सुरुवातीला जरी वेगवेगळ्या समस्यांची पार्श्वभूमी सादर करून किंवा एखाद्या समस्येच्या निराकरणासाठी लेखन केल्याचा भास निर्माण केल्या गेला तरी शेवटी या कादंबऱ्या रंजनवादाच्या वर्तुळातच फिरत राहिल्या, असे म्हणावे लागेल.

असे असले तरीदेखील या कालखंडातील वैदर्भीय रंजनवादी किंवा करमणूकप्रधान कादंबरीने वाचकांचे रंजन करताना जीवनाची साथ सोडली नाही, हे वैशिष्ट्य नाकारता येणार नाही. प्रेम चित्रण ही रंजनवादी कादंबरीची प्रवृत्ती असली तरी ही कादंबरी सहसा थिल्लर पातळीवर जात नाही. गांधीर्यपूर्वक प्रेमविषयक सर्व संभवनीय पैलूंचा विचार साहित्यिकांनी केलेला आहे. तारुण्यसुलभ अवखळपणाबरोबरच वैचारिकतेलाही प्राधान्य दिल्याने लेखकांचा प्रगल्भपणा मान्य करावा लागतो.

निष्कर्ष

१. स्वातंत्र्योत्तर काळात समकालीन वाचकांच्या आवडीनिवडी आणि सुखासीन कादंबरीकडे तरुणांचा ओढा लक्षात घेऊन फडके, खांडेकर, माडखोलकर अशा कादंबरीकारांनी लेखन केले. जीवनातील दुःखाला कंटाळून कल्पनाविश्वात रमणाऱ्या सुशिक्षित तरुण वाचकांची नस या साहित्यिकांनी अचूक पकडली.
२. 'प्रेम' हा विषय मोठ्या प्रमाणावर हाताळून नायक-नायिकेची भेट-ओळख-प्रेम-भेटीगाठी-वाद-ताटातूट-विरह-पुनर्मिलन हा मार्ग तसेच आदि-मध्य-अंत याच पद्धतीने शेवट गोड करणे, हेच तंत्र स्वातंत्र्योत्तर साठपूर्व वैदर्भीय रंजनवादी कादंबरीचे दिसते.
३. वाचकप्रिय आडाखे जवळ करीत काही लेखकांनी आपल्या दमदार कथानकाचे मातेरे करून घेतले. राजकारण वर्णनाचा मोह न आवरता आल्याने त्याला पुढे करून विरंगुळा किंवा मनाला तजेला आणण्यासाठी तर प्रेमाची पेरणी केली नाही ना, असा प्रश्न काही कादंबऱ्यांच्या बाबतीत पडतो.
४. स्वातंत्र्यलढ्याची पार्श्वभूमी आणि कम्युनिस्टांचा, क्रांतिकारकांचा आदर असल्याने काही कादंबरीकारांनी त्यांचे विचार व नायकही तशा पद्धतीचे दाखविले आहेत.
५. रंजनवादी भूमिकेतून काही कादंबऱ्या शृंगारिक वर्णनाकडे वळल्या असून भावना चाळवणारे लेखन म्हणूनही त्यावर टीका झाली.

संदर्भ

१. धनवटे, सुमती, वादळज्योत, परचुरे प्रकाशन मंदिर, मुंबई, पहिली आवृत्ती, १९५७, प्रस्तावना
२. तत्रैव, पृ. ४९
३. देशमुख, लीला, मी एकटीच जाणार, वर्धा, पहिली आवृत्ती, १९५३, पृ. ७९
४. मांडवकर, डॉ. भाऊ, वैदर्भीय कादंबरी-विश्व, सेवा प्रकाशन, अमरावती, प्रथमावृत्ती, १९९५, पृ. २४

